

ЭКОЛОГИЯ, АЙЫЛ-ЧАРБАСЫ, ВЕТЕРИНАРИЯ

*Сакбаева З.И., Айтикеев Н.Ж.,
Осмонова Б.М., Калаева Г.С.*

Сузак районунун жаратылыш ресурстарын пайдалануунун жана коргоонун маселелери.

Сузак району, Кыргызстандагы кереметтүү жаратылышы эң кооз аймакта жайланышкан. Райондун жалпы аянты 2,8 миң² га. Батышынан жана түндүк-батышынан Базар-Коргон району, түштүк-чыгышынан Өзгөн району, түндүк-чыгышынан Тогуз-Торо району, түштүгүнөн жана түштүк-батышынан Өзбек Республикасы менен чектелет. Түндүк чыгышынан деңиз деңгээлинен 1100-2200м бийиктикте Фергана тоо кыркалары жайланышкан.

Райондун аймагы кооз жаратылышы, жаңгак токойлору, кен байлыктары менен айырмаланат. Түндүк тарабында уникалдуу Кара-Алма, Үрүмбаш, Орток жаңгак токой чарбалары жайгашкан. Жаратылышы жапайы жандыктарга жана өсүмдүктөргөсөбай.

Райондун аймагында, айрыкча Барпы, Көк-Жаңгак, Атабеков айылдык округдарынын аймагында көмүр кендери, Көк-Арт, Кара-Дарыя айылдык округдарынын аймагында нефть, газ кендери бар. Барпы айылдык округунда цемент, шифер чыгарууга, краска чыгарууга керектелүүчү сырьелук материалдар, кен байлыктар жайгашкан. Бул кен байлыктарды иштетүү үчүн атайын пландар, долбоорлор иштелип чыгып, райондун стратегиялык өнүгүү программаларына киргизилген жана азыркы учурда алгачкы ишканалар пайда болушту.

Сузак районунун аймагынан Кара-Дарыя, Көк-Арт суусу жана анын куймалары – Коду, Жошо, Орток, Үрүмбаш, Кызыл–Суу, Аюубек агат. Жарым чөл жана кургак талаа (700 – 1300м. бийиктикте; боз топурактуу келип, шыбак, эбелек, камгак ж.б. өсүмдүктөр өсөт), талаа (1000-1600м.; бозомук күрөң топурактуу, буудайык, бадал ж.б.), жаңгак жемиштүү токой (1400-1800м.; күрөң кара күрөң топурактуу), андан жогору шалбаалуу талаа, субальп, альп ландшафт алкактары мүнөздүү. Бийик аска зоокалуу бөлүгү шагыл, корум таштуу. Жаныбарлары: доңуз, карышкыр, түлкү, кашкулак, коён ж. б.

Сузак районунун негизги дарыяларын Кара-Дарыя жана Көк-Арт дарыясы түзөт. Кара-Дарыя Яссы, Кара-Кулжа жана Көк-Арт дарыяларынан пайда болуп, Сырдарыяга куят. Негизинен Алай жана Фергана тоо кыркаларынын мөңгүлөрүнөн жана грунттук сууларынан пайда болот.

Фергана өрөөнүнө Кампирават капчыгайында суунун орточо сарпталышы 118м³ /сек түзөт. Суунун минералдашуусу жай мезгилинде минималдык көрсөткүчтөрдү, жазгы суунун кирген мезгилинде максималдык көрсөткүчтөрдү көрсөтөт. Дарыянын башы Кара–Кулжа (райбольница) жана Өзгөн шаарларынын элдүү пункттарынан (оорукана, көп кабаттуу микрорайон, коомдук мончолор, пивзавод ж.б.), Жалал–Абад шаары (шаар канализациясынын агындылары), Көк–Жаңгак шаарын (оорукана, элдүү пункттар, шахтадан чыккан суулар, банялар) аралап өткөндүгүнө байланыштуу суунун химиялык составы өзгөргүчтүү келет. Суудагы кургак калдыктардын көрсөткүчү 113 мг/ дм³ дан 846 мг/ дм³ чейин, сульфаттар 21 мг/ дм³ дан 483 мг/ дм³ чейин өзгөрүлүп турат. Суунун кычкылдуулугу (органикалык булгануулардын көрсөткүчтөрү) 1,52 мг/ дм³ дан 125 мг/ дм³ га чейин, БПК 0,37 мг/ дм³ ден 186,4 мг/ дм³ чейин, эриген кычкылтек 14,7 ден 6,5 мг/ дм³ чейинки көрсөткүчтөрдү берет. Жогорудагы келтирилген көрсөткүчтөрдөн көрүнүп тургандай, Кара-Дарыя дарыясынын ортонку жана төмөнкү агымдары экологиялык жактан коркунучтуу жана сууну тазалоочу комплексти курмайынча ичүүгө жарамсыз.

Сузак районунун суу ресурстарын колдонуудагы негизги жетишкендиктердин бири бул Курманбек каналынын курулушунун башталышы болуп саналат. Бул каналдын долбоорлору иштелип чыгып жумуштар башталган. Бул канал курулуп пайдаланууга берилсе, Көк-Арт

өрөөнүнөн орун алган Курманбек, Көк-Арт, Багыш айыл округдарынын 9000га жерлери сугат суулары менен камсыздалат жана дыйканчылыкта эгилүүчү эгиндерден мол түшүм алуусу күтүлүүдө.

Жер фондусу 301,8 миң га, анын 44,4 миңи айдоо, 2,4 миңи көп жылдык өсүмдүктөр, 14,1 миңи чабынды, 143,6 миңи жайыт, 38,0 миңи токой аянты. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасындагы көйгөйлүү маселелердин бири бул топурак эрозиясы жана топурактын асылдуулугун төмөндөшү. Бул көйгөйлүү маселе Сузак районунун жер ресурстарына да тиешелүү.

Акыркы 10-15 жылдын аралыгында жер реформасын жүргүзүүнүн натыйжасында жерлерди кайра бөлүштүрүү, менчиктештирүү иш-чарасы аяктап, ошол эле мезгилде айыл чарба жерлеринин сапаттык жагын жакшыртууга багытталган иш чаралар дээрлик токтоп, топурактын асылдуулугу төмөндөп, эң начар абалга жеткен. Топурактын мындай абалга жеткендигинин негизги себептери: топуракты асылдандыруучу кошумча азык заттар өзгөчө органикалык заттар кыскарган, эрозиядан сактоочу жана алдын алуучу агротехникалык иш чаралар чектелүү гана болуп, топурактын асылдуулугун кармап туруучу жана эрозиядан коргоочу чанактуу тоют өсүмдүктөрүн жана чанактуу дан эгиндерин эгип өстүрүү азайган. Эңиши 10⁰ тан жогору жерлерди туура эмес сугаруу жана эңиши 15⁰тан жогору адыр жерлерге айдоо жүргүзүү, токой өсүмдүктөрүн жана коргоочу токой тилкелерин массалык түрдө жок кылуу жана башкалар, эрозиялык процесстердин пайда болуусуна жана күчөшүнө алып келип, экологиялык тең салмактуулуктун бузулуусуна чоң зыян келтирүүдө.

Таблица 1. Күрөң топурактардагы гумустун саны, % (1983-2009 жж.)

Гори зонтор	Коргоого алынбаган территориялар			Жаңгакчылык жана мөмөчүлүк институтунун коргоого алынган территориялары		
	Гава т/ч,	Арстанбап -Ата т/ч,	Кара-Алма т/ч	Коргонжар,	Кол-Камыш,	Ак-Терек,
1983-жыл						
0-10	13,35	8,91	17,33	9,11	12,43	18,55
10-20	6,14	4,68	6,08	4,32	3,66	6,81
20-30	5,22	2,25	4,13	2,10	2,95	4,50
30-40	3,91	1,72	3,77	1,75	2,51	3,97
40-50	2,75	1,55	3,20	1,59	1,83	3,09
50-60	2,47	1,31	2,41	1,43	1,49	2,73
60-70	1,98	0,84	1,75	1,07	1,16	1,98
70-80	1,54	0,75	1,39	0,94	1,03	1,67
80-90	1,26	0,53	1,25	0,88	0,98	1,35
90-100	0,83	0,40	0,88	0,76	0,92	1,10
2009-жыл, ошол жерлерде						
0-10	5,17	3,68	6,53	10,83	12,61	19,26
10-20	3,88	3,31	4,65	4,77	5,59	8,11
20-30	3,42	2,21	3,39	3,59	3,13	4,39
30-40	2,85	1,75	2,21	2,42	2,60	3,85
40-50	2,16	1,39	1,72	1,78	1,75	3,31
50-60	2,03	0,78	1,89	1,42	1,58	2,27
60-70	1,74	0,63	1,60	1,15	1,27	1,76
70-80	1,66	0,65	1,27	0,98	1,11	1,13
80-90	1,10	0,59	1,30	0,91	1,05	0,91

90-100	1,05	0,46	1,00	0,80	1,03	0,85
--------	------	------	------	------	------	------

Сузак районунун негизги жаратылыш ресурстарынын бири болуп токой массивдери эсептелет.

Токой адам баласы үчүн абдан чоң роль ойнойт. Анткени, токой бир убактарда адам баласынын жээрине тамак, киерине кийим, баш калкалаарына үй, ысынаарына отун, душмандан сактанаарына коопсуз жай болгон. Өзгөчө токой – бул абаны дайыма тазалап турат. Ошондой эле токой, суу булактарынын туруктуулугун камсыз кылуу менен суунун тазалыгын да сактайт.

Азыркы учурда да токой өзүнүн баалуулугун жоготкон жок. Анткени токой кайрадан калыбына келип туруучу байлык катары адамзатка таза продукцияларды (мөмө жемиштерди, козу карындарды, түрдүү дарыларды, жогорку сорттогу кагаздарды, курулуш материалдарды) берип турат.

Элибизге ата-бабаларыбыз дүйнөдө теңдеши жок кооз токойлуу, кылымдар бою чокусунан ак кар кетпеген Ала-Тоолуу керемет жерди мурас катары калтырган.

Жергебиз өзүнүн көз жоосун алган кооз жаратылышы, кыргыз бермети аталган көлү, чокусу көк тиреген бийик тоолору, дүйнөгө атагы тараган теңдешсиз жаңгак-мөмө токойлору менен дүйнө элине таанылып, дүйнө элдин суктандырып келет.

«Колдо бар алтындын баркы жок» - дегендей, ушундай керемет кооздукка ээ болгон жаңгак-мөмө токойлорубузга өткөн убактарда анча көңүл бурулбай, кайдыгер мамиле жасап келген. Мына ушундай кайдыгер мамилебиздин негизинде, табияттын кооз жаратылышы жабыркаланып, атагы ааламга тараган жаңгак-мөмө токойлорубуздун аянты кескин кыскарып, ушул убака чейин өз калыбына келе албай жатат.

Төгөрөктүн төрт бурчуна атагы тарап, дүйнө элин суктандырып, «Жаратылыш мурасы», - деп аталган Кыргызстандын жаңгак-мөмө токойлору, азыркы мезгилде 630,9 миң га, Жалал-Абад областынын жаңгак-мөмө токойлору өскөн аянты 38007га, Сузак районунун жаңгак-мөмө токойлору 11018га, анын ичинен жаңгак токойлору 4460га, мисте токойлору 2911га, алма токойлору 3387га, алча 260га аянтты ээлейт. Башкача айтканда жалпы областын территориясында табигый өскөн жаңгак-мөмө токойлорунун 25% түзөт. Бүгүнкү күндө жаңгак-мөмө токойлору райондун жана областын аймагында иштеп жаткан тамак-аш тармагындагы ишканаларды сырьё катары жогорку калориялуу жаңгак, мисте, бадамдын, алманын ж.б. токой породаларынын мөмөлөрү менен, дары-дармек жасоочу ишканаларды кургатылган дары чөп өсүмдүктөрү менен, жергиликтүү калкты отун ресурстары менен камсыз кылып турат. Жаңгак-мөмө токойлору өскөн аянттын дээрлик үчтөн бир бөлүгү райондун аймагындагы айыл өкмөттөрдүн карамагына узак мөөнөткө жерлер жайыт катары берилген. Адам баласынын кайдыгер мамилесинен (мал жаюу, өрт коопсуздугун сактабоо, өз алдынча токойлорду кыйуу, ж.б.) улам бул токойлордун санитардык абалы абдан төмөндөп, ар кандай зыянкечтердин, ооруулардын көбөйүшүнө ыңгайлуу шарт түзүлүүдө.

Адам баласынын кайдыгер мамилесинин натыйжасында токойлордун табигый жол менен калыбына келүүсү кыскарып, түшүмдүүлүгү төмөндөп, кээ бир өсүмдүктөрдүн түрлөрү азайып, курт-кумурскалардын, канаттуулардын ж.б. жаныбарлардын жашоо чөйрөлөрү бузулуп, жоголуп кетүү коркунучун пайда кылууда.

1996-2005-жылдары өлкөдө базар экономикасы күч алып, токой аймагындагы жана токойдун ичиндеги жашоочулар токойду каалагандай пайдаланышкан. Алар токойдогу дарактардын баалуу же баалуу эмес экендигине карабастан өз билгендей отунга жана башка курулуш материалдарга кыйып, огороддоруна тосмолорду жасап, токойдун арасына малдарын жаз жана күз мезгилдеринде ыксыз жаюу менен жаңгактын уюлдарын алуу максатында жаңгактарды тамыры менен омкоруп, уюлун алып сатышып, алмаларды быша элек мезгилинде эле сабап терип, тапшырып, жаңгак-мөмө токойлорун өтө чоң жоготууга учуратышкан (таблица 2).

2008-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин буйругу менен жаңгак-мөмө токойлоруна моратория жарыяланып, жаңгактын уюлдарын кыйып сатуу азыркы күндө кыскарган.

Токойдун аймагындагы өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсү сапаттык жана сандык жактан көп өзгөрүүлөргө дуушар болуп, 2008-жылы Кыргыз Республикасынын Президентинин буйругу менен жаңгак-мөмө токойлоруна моратория жарыяланып, жаңгактын уюлдарын кыйып сатуу азыркы күндө кыскарган.

Таблица 2. Жалал – Абад областынын Сузак районунун аймагындагы токой чарбаларында 2008-жылы мыйзамсыз кесилген жаңгак уюлдары боюнча маалымат

№	Токой чарбалары	Каптын саны	Келтирилген зыян, миң сом менен
1	Орток токой чарбасы	12	803,7
2	Каралма токой чарбасы	4	154,2
3	Урумбаш	1	9,5
	Баардыгы:	17	967,4

Токойдун аймагындагы өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсү сапаттык жана сандык жактан көп өзгөрүүлөргө дуушар болуп, көптөгөн жаныбарлардын түрлөрү азайып, кээ бир түрлөрү таптакыр жок болуунун алдында турат.

Бирок антропогендик таасирлер жаныбарларга бир жактан терс гана таасир этпестен, кээ бир убакта белгилүү жаныбарлардын саны кыскарып жатса, ал эми кээде тескерисинче токой чарбасына зыян келтирүүчү зыянкечтер жана ар кандай жугуштуу, инвазиялык ооруларды таратуучу болуп эсептелген жаныбарлардын саны кескин көбөйүп жатат.

Кара – Алма жаңгак мөмөлүү токойундагы жаныбарлар дүйнөсүнүн пайда болушу жана калыптанышы сапаттык жана сандык жагынан токойлордун башка түрлөрүнөн айырмаланып турат. Бул токойлордо канаттуулардын жыланчы, токой көгүчкөнү, мыкый үкү, итчак, ак канат тоңкулдак, жашыл чымчык, гималай чыйпылдак чымчыгы, чоң кашка чымчык, куудул чымчык, куба кыймыт, сары барпы, түркүстан келеси, токой барак куйругу, токой чычканы, кадимки момолой, үй чычкандары жана башка көптөгөн жаныбарлар кездешет.

Талаа жаныбарлары; талаада жашаган жаныбарларынын түрлөрү сандык жана сапаттык көрсөткүчтөрү, токой жаныбарларына караганда бир канча жарды.

Жерде – сууда жашоочулардан – жашыл бака, суунун жээгиндеги көл бакасы жашайт.

Сойлоочулардан - ташбака, сары жылан, кара кескелдирик, шамдагай кескелдирик, каз темгил кескелдирик, чаар сойлок, талаа кара чоор жылан, калкан тумшук жаныбарлары жашашат.

Талаа канаттуулардан – тоодактар, жорго тоодак, безбелдек, торгойлор, чоң торгой, талаа торгой, үкү баш торгой, чил, кызыл төш чымчык, тоо таранчы, чоң чыйпылдактар кирет.

Сүт эмүүчүлөрдөн – кирпичи, сары чычкан, чүткөр, секиргич кош аяктар, үй - талаа чычкандары, кадимки момолой, сокур чычкан, кызыл куйрук кум чычканы, карышкыр, түлкү, күсөн кашкулак, талаа мышыгы, манулдар кирет.

Адабияттар

1. Эннио Гриза, Венгловский Б., Сарымсаков З., Карраро Г. «Типология лесов Кыргызстана» Бишкек 2009
2. Жалал-Абад зонасындагы жаңгак мөмөлүү токой экосистемасын өнүктүрүүнүн аймактык башкармачылыгына караштуу Кара-Алма, Орток токой чарбаларынын токой түзүү материалдары

3. Венгловский Б.Н. Создание насаждений ореха грецкого в Южной Киргизии // Илим, - Фрунзе,-1983, -С.3-4.
4. Сборник научных трудов института ореховодства и плодовых культур ЮО НАН КР «Биоэкологические исследования в орехо-плодовых лесах южного Кыргызстана» -Жалал-Абад, 2009.